

РОЗДІЛ VIII ЮВЕЛІЙНІ СТУДІЇ

*Н.О. Мех
(м. Київ)*

РОЗДУМИ ПРО ВЕЛИЧ ТА ТРАГЕДІЮ ІВАНА ФРАНКА

Пісня, моя ти підстрелена пташко,
Мушиш замовкнуть і ти,
Годі ридати і плакати тяжко,
Час нам зо сцени зійти
І. Франко

Геній Івана Франка оригінальний і неповторний. Він проявляється одночасно й паралельно в усіх ділянках духовного життя нації. Його особистість є приклад та доказ виняткової різноманітності вітчизняного таланту, традиційно високого рівня культури українського народу.

Громадський діяч і науковець, критик та історик літератури, художник слова, вихователь літературної молоді – він був новатором, відкривачем нових шляхів, що вели до злету української літератури. Головним у цьому спадкові є, безперечно, його художня творчість.

В розвитку української літератури й громадської думки кінця XIX – початку XX ст. Франкові належить провідна роль. Він знаменував початок нового періоду у вітчизняній літературі після Шевченка. Поряд із шевченкознавством в Україні виникла окрема галузь знань – франкознавство, що об'єднала літературознавців, мовників, мистецтвознавців, істориків, етнографів, фольклористів, філософів, економістів, соціологів.

У роки незалежності України з'явилася можливість розглядати спадщину І. Франка не в ідеологічному, а у загальнокультурному аспекті, де була б відсутня абсолютизація якогось одного підходу до вивчення його творчості, наприклад соціологізаторського, що невідворотно вело до акцентації соціальної проблематики. І, відповідно, значимість ученого обмежувалася його роллю як борця за соціальну справедливість та рівність¹ на шкоду широкому філософському осмисленню Франком антропологічних проблем.

Радянське літературознавство розглядало творчість письменника з позицій соціалістичного реалізму, уникало оцінок його поглядів щодо суверенності України. Водночас ніхто інший, як Франко, писав: "Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними

ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хворобливий сентименталізм фанатів, що раді би широкими і вселюдськими фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації”².

Надзвичайно актуальними сьогодні є наступні слова великого Каменяря: “Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів”.

Дотичною до цього є проблема самостійності української мови, яку піднімав та палко відстоював Іван Франко:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духа і вогнем любови,
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

Поет наголошував на соціальному й естетичному статусі літературної мови, яка має бути “репрезентанткою національної єдності, спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість”³.

С.Я. Єрмоленко відзначав, що Франко наголошував на тому, щоб письменник добре володів мовою свого народу, й то не тільки одного села, одного повіту або однієї губернії, але такою, котра була б однаково своя, зрозуміла та люба всім повітам, губерніям і селам, мовою літературною, школи та інтелігентного товариства. Адже остання виступає неодмінним складником національної свідомості.

Великий каменярь кинув усі свої сутнісні сили на “націотворчість”, “націєконструювання”. На думку О. Забужко, у його “оптимізмі”, воювничому “антидекадентстві” бачиться “дещо первинніше й істотніше, ніж сама тільки вперта “програмова” обмеженість, – бачиться те, що можна було б, за браком точнішого терміна, назвати глибоко *етнічною інтуїцією* дуже й дуже непересічного мислителя”, “последовне відторгнення “антисистеми”, протипоказаної для розросту молоді, ще “непевної себе” української нації”⁴.

Гігантська і розмаїта, хоча й не завжди рівна за глибиною, спадщина Івана Франка охоплює естетико-психологічні (“Із секретів поетичної творчості”), історіософські (“Що таке поступ?”), політологічні (“Соціалізм і соціал-демократизм”) та соціологічні (“Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм”) праці, студії з історії суспільної думки України (“Суспільнополітичні погляди М. Драгоманова”) тощо. Втім філософське обдаровання великого Каменяря щонайбільше увиразнено у художніх творах (поєми “Смерть Каїна”, “Ех nihilio”, “Іван Вишенський”, “Похорон”, “Мойсей” та ін.), в яких граничні проблеми людського буття інтерпретовані в етико-антропологічному ракурсі. Франка як

поета-філософа “вирізняє схильність до аналітичного та узагальнюючого мислення, широка освіченість, багатий життєвий досвід і здатність до його “позасуб’єктивного”, надособового поетичного осмислення”⁵. Почавши з успадкованого від М. Драгоманова раціоналізму позитивістського штибу й засад реалістичної естетики, оспівування “розуму владного” та утвердження громадського змісту мистецтва і його доступності, він згодом наближається до філософії життя й до засад “ідеалістичного реалізму”, опертого на національну романтичну традицію та віру у творче призначення духу. В характері втілення поетом максимальної буттєвої позиції “життя – смерть” виразно позначилися його складні духовні й світоглядні шукання, загалом інтелектуальна атмосфера кінця XIX ст.

На думку Е. Соловей, розуміння повноти і повноцінності буття пов’язане для поета з незалежністю мислення, соціальною активністю, особистісною суверенністю, гармонійною духовною цілісністю (“цілий чоловік”, “одноцільність людської одиниці”). Найважливіші грані такого розумного одухотвореного існування – праця та боротьба, творчість як найвища самореалізація, наявність високої мети й сильної волі в її досягненні аж до самозречення⁶.

Було прийнято вважати І. Франка непримиренним і войовничим у ставленні до релігії. З нього зробили класичного вченого-атеїста, в якого існувала чітка наукова система поглядів на виникнення останньої, зокрема християнства, її антисупільні моральні заповіді та домінуючі соціальні основи.

Насправді, на думку Л. Филипович, його цікавила людина в системі релігійних відносин, він ніколи не забуває про особистість⁷. Про це писала також й О. Забужко, коли розглядала незгоди вченого з марксизмом. “В марксистській соціальній філософії Франкові з його своєрідним етичним персоналізмом найдужче бракувало суб’єктивного, особистісно-вольового чинника – людської оцінки не тільки як “світу людини, держави, суспільства” (К.Маркс), а й як самочинної сутності, екзистенції, спроможної трансформувати отой деперсоніфікований “світ людини” силою власних духовних устремлінь”⁸.

Поет ціле життя змагався за те, щоб писати, що хотів, так, як хотів, скільки б труда та нервів це б йому не коштувало. За свободу довелося платити не тільки тюрмою, а й злиднями, довголітньою бідною, яка мандрувала за ним мало чи не через ціле життя, як і за його героєм – Русинном.

1877 р. Іван Франко переживає перший арешт. Перед цим поліція зробила обшук на квартирі, виявивши революційну літературу. Його звинуватили в належності до таємної соціалістичної організації. “Протягом дев’яти місяців, – писав він, – проведених у тюрмі, сидів я

переважно у великій камері, де перебувало 18–28 злочинців, де зимою ніколи вікно не зачинялося і де я, слабкий на груди, з бідною добився привілею спати під вікном... але зате прокидався майже завжди з повним снігу волоссям на голові”⁹.

Щось подібне до самооцінки відчувається у заключному образі поезії “Осінні думи”:

Лиш дуб могучий, жолудьми багатий,
Спокійно в темну, зимну даль глядить, -
Таж він не даром тепле літо втратить!
Най в’яне листя, най метіль гудить,
Се сил його не зможе підірвати,
І плід його приймесь і буде жить!

Поняття життя у Франка співвідносне або й тотожне “справжньому життю”, відповідному цьому ідеалові. Діалектика особистих та надособових цінностей останнього, його поетичні узагальнення ілюструються позицією „свобода – неволя”.

“Свобода творчості, як і взагалі свобода совісті, є право, що накладає обов’язки”, – цей афоризм, під яким міг би стояти підпис великого Каменяра, – насправді, належить О.О. Потебні й проголошувався цим блискучим знавцем теорії словесності, як один із кардинальних законів мистецької діяльності.

Обов’язок поета визначився обраним ним напрямом творчості, почуття суспільної відповідальності подесятерило його талант. Він знайшов розумову атмосферу, рідну йому, здорову для нього, і це підняло його особистість до пафосу та високого настрою, що породжує мистецтво. Майстерність митця починається з його душі, її глибини й своєрідностей.

Симон Петлюра зазначав, що “Франко – поет національного сорому, та не того, що спалахне востаннє й згасне в чаді дальшого занепаду, а того, що революціонізує свідомість, змушує глибоко заглянути у власну душу і розгоряється в полум’я відродження. В цьому полягає велике й симптоматичне значення Франкової творчості як поета української сучасності [...]”.

Франкова поезія, мов хміль, хвилює і збуджує ці сили і, мов іскра, підпалює почуття національної свідомості. В цьому полягає велетенське значення “дару”, що його приніс поет генієві народу, в цьому лежить одна з численних заслуг співця, що проспівав нам бадьору пісню про гордість і честь народу”¹⁰.

Важливим для зрілого Франка є “ідеал повного, нічим не в’язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружне

життя з сусідами) життя і розвою нації”. Змагання до цього останнього під силу цілісній людині: “Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти його, мусимо вживати всіх сил і засобів, щоби наближуватись до нього...” Примат суб’єктивності – віри в ідеал – на ґрунті єдності розуму, почуттів та волі; переконання у поступальній ході історії, критерієм якої є “емансипація людської одиниці”, й передчуття загрози “розвою матеріальних відносин”, “раціоналізм у справах віри і реалізм у штуці”¹¹, з одного боку, а з іншого, – віра в ідеал і романтизм “огню в одежі слова”; усвідомлення необхідності культурницької діяльності в Україні та її недостатності; поринання у безконечні буденні клопоти й високий духовний аристократизм; повага та увага до загальнолюдських проблем і докори українським марксистам, котрі не відчували того, що вони “наперед українці, а потім соціал-демократи”; звертання в “образках з життя” до натуралістичних засобів та наголошення креативності поетичної фантазії – ось деякі з тих незчисленних дилем, з яких виростає напруга думки Івана Франка й драматизм його поетичного слова.

В С. Петлюри ми знаходимо наступні думки щодо творчості останнього: “Поетова муза народилась у часи, коли в національному житті панувало безладдя, і хаосом та протиріччям того життя вона просякла; його творчими прагненнями себе напоїла і оздоровила; його дисгармонійними елементами, тими, що мають у собі розкладовий фермент, підточила власні сили і можливості, що так і залишилися невиявлені або у підсумках творчого напруження дали щось надривне і безмежно скорботне”¹².

Колись Франко проникливо спостеріг, що між поезіями Ю. Федьковича, віддаленими хронологічно десятьма роками, “відчувається якась прогалина; якась духовна катастрофа [...], не вияснена біографами, не зазначена ні в яких нам досі звісних споминах, ані в листах, щось таке, що повинні вияснити дальші праці та пошукування, або що, може, й назавжди залишиться невиясненим”¹³. Я. Мельник у дослідженні “З останнього десятиліття Івана Франка” відзначає, що “духовна катастрофа самого І. Франка також майже не вивчена, і в ній так само, очевидно, де-що назавжди залишиться не виясненим. Проте не всі джерела про неї з перебігом часу висохли й не всі вони замулені. Вона, ця катастрофа, прочитується з особистої кореспонденції І. Франка того часу, з автобіографічних матеріалів найрізноманітнішого характеру, насамперед з “Історії моєї хвороби”, з його поезій – більших чи менших слідів тих “металевих ниток”, де твір митця “в’язався з його власним життям”, з епістолярію найближчого оточення письменника, споминів сучасників, із повідомлень тогочасної преси про здоров’я поета...”¹⁴.

З наступних рядків ми можемо судити про муки творчого безсилля, грікі хвилини, які принесла хвороба поету:

Немов стріла з розламаного лука
Не полетить, так нині не летять
Слова, і блиски, й фарби не хочуть
Служить уяві. Ох, важка розлука!
("Безсилля, ах! Яка страшная мука...")

Світ його розколюється навпіл: позаду залишився світ світла, щебету птахів, волі, простору, інтелектуальних змагань, боротьби, падінь та знову злетів, попереду – лише "гниль, погані лярви". Оті образи з другого світу напрочуд прозріливо передають не лише емоційну атмосферу життя поета на схилі віку, а й навіть елементи його поетики, образну систему смеркальних віршів, де думка поета дуже часто зупинятиметься на картинах смерті, розпаду, руїн, особливо при розкритті теми війни ("війна жажів своїх розверне ад") – домінуючого мотиву поезій І. Франка воєнного часу¹⁵.

Сам автор про твори воєнної пори був неймовірно високої думки, але, за незначними винятками, вкрай негативно оцінювала їх сучасна поетові критика, і зовсім воліли не згадувати про них пізніші дослідники.

Радянська критика замовчувала про існування багатьох передсмертних творів І. Франка, його велику трагедію як митця й людини. Часто можна було зустріти певний пробіл у біографічних статтях та матеріалах про поета з 1907–1908 по 1913 рр. В офіційній критиці того часу зазначалося: "І у важкі роки життя І. Франко не занепадав духом, ішов по висхідній, постійно відточував свою майстерність і до останнього подиху підносився все вище і вище як поет справді народний"¹⁶.

Я. Мельник відзначав, що переважна більшість поезій І. Франка передсмертних років "не позначена печаттю таланту, і, на перший погляд, здається, неможливим поєднати їх з високолетними творіннями Франкового поетичного генія кращих, щасливих днів життя, з тими творами, які "на цілі століття залишаться невичерпною скарбницею найартистичніших зразків". Одначе, з другого боку, так важко беззастережно погодитися з думкою багатьох критиків про смерть його як поета в останні роки життя (К. Гриневичевої, М. Мочульського, С. Єфремова, П. Карманського, Л. Білецького)"¹⁷. Так, зокрема у дослідженні "Хто такий Франко для українського народу" Л. Білецький твердив, що відтоді, коли поет захворів, "він для української поезії вмер... Геніальний дух його не витримав тяжких фізичних болів, нервова система порушилась, і знеможений дух упав у прірву психічно-

го катаклізму...”¹⁸. Але, хотілося б підкреслити, що для деяких критиків був притаманний погляд на творчість Івана Франка останнього періоду “крізь призму безпосередніх особистих вражень (як правило, тяжких і болісних) від його постаті”¹⁹.

Слід відзначити, що в художньому плані найсильнішими з усього написаного великим Каменярем у той час були поезії, перейняті тривогою за долю України. Ця ідея була могутнім імпульсом для хворого поета. В хвилини просвітлення його помисли поверталися до вічної теми – теми України, її майбутнього:

Нехай же йде війна та своїм ходом,
Як повинь розгулявшись по верх поля,
Хай розраховується тут і труду свого плодом,
І кровію дітей своїх народ з народом,
Поки достигне плід – велика добра воля!
 (“Во чоловіціх благоленіє!”)

Отже, незважаючи на невтішні обставини біографії І. Франка останніх років, великий Каменяр, будучи, за словами Є. Маланюка, вельмишановною “академією наук в одній особі”, потребує звернення до своєї спадщини знову і знову, бо творчість поета – це невичерпне джерело постійних та нових відкриттів.

¹ Каспрук А.А. Філософські поеми Івана Франка. – К., 1965.

² Шаров І.Ф. 100 видатних імен України. – К., 1999. – С. 442.

³ Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності. – К., 1999. – С. 220–221.

⁴ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1992. – С. 63, 65.

⁵ Соловей Е. Українська філософська лірика. – К., 1999. – С. 101.

⁶ Там само. – С. 102.

⁷ Филипович Л. Етнологія релігії – К., 2000. – С. 313.

⁸ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. – К., 1992. – С. 98–99.

⁹ Шаров І.Ф. 100 видатних імен України. – К., 1999. – С. 440.

¹⁰ Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 108.

¹¹ Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 33. Література і мистецтво. — К., 1984.

¹² Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 91.

- ¹³ Франко І.Я. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 33. Література і мистецтво. — К., 1984. – С. 133.
- ¹⁴ Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів, 1999. – С. 8.
- ¹⁵ Там само. – С. 182.
- ¹⁶ Питання текстології: Поезія і проза. – К., 1980. – С. 3.
- ¹⁷ Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів, 1999. – С. 194.
- ¹⁸ Білецький Л. Хто такий Франко для українського народу // ЛНВ. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 231.
- ¹⁹ Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів, 1999. – С. 194.